

SOFIYAXON USMONOVA,
Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti

TOPONIMIYA VA UNDA MIKRO VA MAKROTOPONIMLARNING O'RNI

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon tilshunosligida o'ziga xos o'rin tutuvchi toponimlar, bu borada olimlarning fikrlari, har bir mamlakatning tarkibiy qismi bo'lgan viloyat, shahar, tuman, umuman, joy nomlari – toponimik obyektlarning miqdor va sifat belgilariga ega bo'lgan maxsus lingvistik tizim sifatida e'tirof etilishi bilan birga ularni ilmiy-amaliy jihatdan o'rganilishi, mikro va makrotoponimlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida bahs yuritilgan.

Kalit so'zlar: toponimika, nomlar, mikrotoponim, makrotoponim.

Abstract. In this article, the toponyms that have a special place in world linguistics, the opinions of scientists in this regard, the names of regions, cities, districts, places in general, which are part of each country – toponymic objects with quantitative and qualitative signs of special linguistic along with recognition as a system, their scientific-practical study, specific features of micro – and macrotoponyms were discussed.

Key words: toponymy, names, microtoponym, macrotoponym.

Jahon tilshunosligida qadimdan toponimlar til lug'at fondining bir qismi sifatida o'rganib kelinadi. Bugungi kunda joy nomlarining tilning boshqa leksik qatlamlaridan anchagina farq qilishi, ularning tilda uzoq yashashi sabab va yo'llarini ko'rsatib berish, uning ko'p tarkibli birlik sifatidagi lingvistik xususiyatlari, toponimlarning har bir tilning ma'lum ichki qonuniyatlari asosida maydonga kelish yo'llarini asoslash, ham ilmiy-nazariy, ham amaliy jihatdan tadqiq etilishi har qanday tilning rivoji va taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi alohida qayd qilinmoqda. Ma'lumki, har bir mamlakatning tarkibiy qismi bo'lgan viloyat, shahar, tuman, umuman, joy nomlari – toponimik obyektlari o'zining miqdor va sifat belgilariga ega bo'lgan maxsus lingvistik tizim sifatida e'tirof etilishi bilan birga ularni ilmiy-amaliy jihatdan o'rganilishi orqali millat lingvistikasi, til tarixi va nazariyasi, zamonaviy tilshunoslik kabi sohalari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Dunyo tilshunosligida ko'plab joy nomlarining qadimiyligi, ibtidoiy yozma yodgorliklarda ham qayd qilingan geografik nomlarni keyingi davrlardagi shakllari va hozirgi kundagi holati bilan solishtirilib, tilning lug'at tarkibida, so'zlarning dastlabki shaklida ro'y bergan o'zgarishlar tilshunoslik qonuniyatlari orqali o'z asoslariga ega bo'lmoqda. Shu sababli insonlar istiqomat qiluvchi joy nomlarining uzluksiz o'zgarishi, kengayishiga sabab bo'luvchi urbanizatsiya jarayoni davomiyligi va bular asosida ham toponimlarning ko'paya borishi masalalaridagi hal etilishi lozim bo'lgan muammolar amaliy lingvistik tadqiqotlar orqali o'z yechimiga ega bo'lmoqda. Amaliyot asosida olingan nazariy ma'lumot va xulosalar mikro va makrotoponomik atamalarini tartibga solish va mukammallashtirishga, umrboqiyiligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Umuman olganda, joylar toponimiyasiga yaxlit bir tizim sifatida yondashib, uning mazmun va tuzilish jihatlarini to'liq lingvistik qonuniyatlarga tayanganligi nazariy ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda

ilm-fan sohasida olib borilayotgan tub islohotlar, ayniqsa, o'zbek tilining Davlat tili sifatidagi maqomini mustahkamlash, uning nufuzi va mavqeini yangi bosqichga ko'tarish zaruriyati yuzaga keldi, tilshunoslikni taraqqiyotning yangi darajasiga moslashtirdi. Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "...Endigi vazifamiz – ilmiy tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan samarali mexanizmlarni yaratish, ilm-fanni, ilmiy-innovatsion faoliyatni barqaror rivojlantirish"[11. 168].

O'zbek tilshunosligida xalq tarixi, qadriyati, an'ana va urf-odatlarini o'zida to'liq ifodalovchi lisoniy birliklar – toponimlarni muayyan hudud misolida lingvistik tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jihatdan qadimdan shakllangan va hozirda ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy rivojlanish yo'lini bosib toponimlarning leksik-semantik, onomastik-grammatik xususiyatlari, kelib chiqish asoslarini lingvogeografik, etnolingvistik hamda lingvokulturologik aspektda o'rganish dolzarblik kasb etadi.

Olamda har narsaning nomi bor. Eng ulkan predmetlardan tortib, ko'zga ko'rinmas zarrachalarning o'z nomi mavjud. Nomsiz bu dunyoda mavjud bo'lish mumkin emas. Nom narsa va hodisalarni bir-biridan farqlash uchun zarurdir. Tushunchalarni farqlash joy nomlariga ham bevosita taalluqli. Har qanday joyning nomi, uni boshqalardan farqlaydigan atamasi hamda shu atama bilan bog'liq so'zlar guruhi mavjud bo'ladi. Joy nomlarini bir-biridan farqlashga xizmat qiladigan birlik – toponimdir. Demak, toponim – joy nomi. Toponimlarni toponimika fani o'rganadi. Toponimika yunoncha so'z bo'lib, topos-joy, onoma (yoki onima) – nom so'zlaridan tarkib topgan [21. 5].

Jahon tilshunosligida H.A.Smit, A.L.Dauzat, G.J.Kopley, G.V.Lemon kabilarning ilmiy izlanishlari toponimikaning fan sifatida shakllanishida alohida e'tirofga loyiq.

Toponim tushunchasiga ta'rif bergan mashhur rus tilshunoslari N.V.Podolskaya va A.V.Superanskayalar "Toponimlar Yer planetasidan tashqari har qanday geografik nomlarni ifoda etuvchi barcha so'zlar uchun umumlashtiruvchi atamadir", [15. 141] – deya qayd etishgan.

V.A.Nikonov tomonidan "Toponimika geografik nomlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi; til tarixi, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya sohalari bilan kesishadigan; tarix, geografiya, etnografiya bilan uzviy aloqadorlikda bo'lgan tilshunoslikning alohida bo'limi" [13. 164] ekanligi bayon qilingan.

D.E.Rozental, M.A.Telenkovalar toponimikani "leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganuvchi bo'limi; biror hududning geografik nomlari jamlanmasi", [17. 447] – deb ta'riflagan.

H.Hasanov "Toponim deb bir joy nomiga aytiladi: lotincha topos – yer, onoma – nom, ism. Joy nomlari yig'indisi toponimiya bo'ladi. Joy nomlarini o'rganuvchi fan esa toponimika deb ataladi. Toponimist shu soha bilan shug'ullanuvchi mutaxassis" [21. 3] ekanini qayd etadi.

Toponimika sohasining yetuk mutaxassislaridan biri S.Qorayev toponimika haqida tushuncha berar ekan, "Toponimika deganda joy nomlarini o'rganadigan fanni, toponimiya deganda esa geografik nomlar yig'indisini nazarda tutamiz"[9. 6], – deb sharh berib o'tgan.

Toponim va u bilan bog'liq atamalarning keng qamrovli mohiyati E.Begmatov va N.Uluqovlarning lug'atida ham yoritilgan. Chunki, ushbu lug'atda toponim bilan aloqador 130ga yaqin atama izohlangan. Lug'at mualliflari toponimga quyidagicha ta'rif bergan: "Yer yuzasining quruqlik qismida joylashgan tabiiy-jug'rofiy va sun'iy (inson yaratgan) obyektlarning atoqli oti: oykonim, oronim, speleonim, xoronim, urbanonim, drimonim, nekronim va b." [2. 76-77]

Geografik obyektning atamashunoslikdagi umumlashma nomi toponim hisoblanar ekan, ushbu atama asosida toponimiya, toponimika kabilar tegishli hududda yashaydigan millat va xalqlarning o'tmishini, tarixiy rivojlanishini hamda etnik jihatlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi.

Onomastikada toponim, toponimiya, toponimika kabi tushunchalar biri ikkinchisini, ikkinchisi uchinchisini va hokazolarni taqozo etadi. Toponim – har qanday joyning nomi; toponimiya – biror til yoki hududda uchraydigan joy nomlari majmuasi [2. 81], toponimika (toponimistika/toponamastika deb nomlanish ham kuzatiladi) – nomshunoslikdagi joy nomlarining paydo bo‘lishi, rivoji, vazifaviy xususiyatlarini o‘rganuvchi sohasidir.

H.Vamperi, V.V.Bartold, M.E.Masson, S.P.Tolstov, E.M.Murzayev, Y.G‘ulomov, S.G.Klyashstorniy, F.Abdullayev kabi atoqli sharqshunoslar O‘rta Osiyo toponimikasiga doir talay maqolalar yozganlar.

Onomastikaning yirik yo‘nalishi bo‘lgan toponimika o‘zbek tilshunosligida XX asrning 2-yarmidan alohida soha sifatida shakllana boshlagan. Toponimikaga oid ishlarning dastlabki muallifi taniqli o‘zbek olimi H.Hasanovdir. Olim O‘rta Osiyo toponimiyasini keng qamrovda o‘rgangan. Uning “O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan” deb nomlangan asarida toponimikaning nazariy masalalari va ko‘plab joy nomlarining izohlari keltirilgan.

S.Qorayevning “Geografik nomlar ma‘nosi” kitobining “Toponimika haqida tushuncha” hamda “Toponimikaga oid terminlar” [8.4. 190,197] qismlarida joy nomlari bilan bog‘liq asosiy tushunchalar sharhlangan.

Markaziy va O‘rta Osiyo joy nomlarini o‘rganish rus mutaxassislari faoliyatida asosiy o‘rinni egallagani ma‘lumdir. Bu borada V.V.Bartold, L.S.Berg, A.X.Vostokov, S.B.Veselovskiy, V.Vyatkin, A.P.Dulzon, V.A.Juchkevich, Y.A.Karpenko, M.E.Masson, A.K.Matveev, E.M.Murzayev, V.A.Nikonov, A.I.Sobolevskiy, V.P.Semenov-Tyan-Shanskiy, B.A.Serebrennikov, A.V.Superaskaya, V.N.Toporov, A.I.Popov, S.P.Tolstov, V.B.Shostakovich kabi olimlar keng ko‘lamli faoliyat olib borgan.

Jumladan, joy nomlari haqidagi fan – toponimiyaning shakllanishi uzoq tarixga borib taqalishini sharqshunos va tilshunos A.L.Xromovning ma‘lumotlaridan bilib olish mumkin. Uning ta’kidlashicha, hozirgi O‘rta Osiyo hududining toponimikasi eramizdan avvalgi I asrda grek olimi Strabon, Ibn Xo‘rdodbeh (IX asr), Abu Ja‘far Narshaxiy (X asr), Muqaddasiy (X asr) va boshqalarning asarlarida dastlabki toponimik ma‘lumotlar qayd etiladi.

O‘rta Osiyo va uning xalqlari tarixi, ilm-fani va madaniyati, etnografiyasi va arxeologiyasiga oid ilmiy qarashlarni V.V.Radlov, V.V.Bartold, V.L.Vyatkin, I.I.Umnyakov, N.L.Gumilyev, Y.G‘ulomov kabi bir qator olimlarning asarlaridan olish mumkin.

Yaratilgan qator ishlarda O‘zbekistondagi joy nomlarini yig‘ish, ularni mavzuiy guruhlar bo‘yicha tizimlashtirish, leksik-semantik va etimologik xususiyatlarini tadqiq etish vazifalari o‘z yechimini topgan.

Toponimlarning muayyan hududga ko‘ra o‘rganish o‘ziga xos ilmiy-metodik ahamiyatga ega. Bunda hudud nomi har tomonlama mukammal tadqiq etiladi. Toponimlarning mukammal o‘rganish uning qamrovi (makro yoki mikro) bilan bog‘liq.

O‘zbek tilshunosligida joy nomlarini tadqiq qilishga bag‘ishlangan ishlarda makrotoponimlar, mikrotoponimlar u yoki bu darajada tadqiq qilingan. Makrotoponim – yirik geografik obyekt(mintaqa, mamalakat va viloyat)ni bildiruvchi nom. Makros grekcha – katta, yirik ma‘nosini bildirib, makrotoponim – katta va yirik joylar, obyektlarning nomlari demakdir. Bizni qurshagan olamdagi fizikaviy-jug‘rofiy obyektlarning hajman katta va kichikka bo‘linishi mavjud hodisa. Bu bo‘linish ularni ikki ulkan guruhga ajratgan holda nomlash zaruriyatini tug‘diradi. Mikro va mikroobyekt tushunchalari mavjud real hodisadir. Makrotoponimiya va mikrotoponimiya atamasi ushbu hodisalarning mohiyati, u bilan bog‘liq tushunchalarni anglatish uchun qo‘llanadi.

Bizning nazarimizda, bu ikki tip toponimlarning farqini aniqlash uchun ularni chegaralashga imkon beruvchi o‘rtaliqni aniqlamoq lozim. Bunday o‘rtaliq toponimik tizimdagi nomlarning

yirik va mayda obyektlar nomiga ajralishi chegarasini ko'rsatadigan neytral (0) nuqtadir. Bu nuqta bizning fikrimizcha, toponimlarning hajman darajalanib [3. 6], mayda obyektidan yirik obyektga, aksincha yirik obyektidan mayda obyektga o'tish chegarasida bo'lmog'i kerak.

Makro- va mikrotoponim tushunchalari o'zbek tiliga 1960-yillarda kirib keldi. O'zbek nomshunosligida makro va mikrotoponimlarga oid dastlabki muxtasar ma'lumot E.Begmatovning ishlarida uchraydi. E.Begmatov "Nomlar va odamlar" risolasida "Makrotoponimlar yer yuzasidagi yirik-yirik obyektlarning atoqli otlari", – deb e'tirof etgan. Ushbu mulohazalarni o'zbek nomshunosligidagi dastlabki ma'lumotlar sifatida ko'rish mumkin.

Y.Avlaikulov "O'zbek tilidagi makroko'lamlardan birini toponimlar tashkil qiladi. Ular Yer yuzasining quruqlik qismida joylashgan tabiiy jug'rofiy va sun'iy (inson yaratgan) obyektlarning atoqli otidir. Toponimlar makroko'lamiga 11 ta mikroko'lam kiradi. Bular oykonim, komonim, urbanonim, agroonim, nekronim, terronim, regionim, dromonim, xoronim, drimonim, insulonim guruhlaridir" [1.13,14], – deb o'zbek tilidagi makroko'lam (makrotoponim) haqida o'z qarashlarini berib o'tgan.

Mikrotoponimlar, makrotoponimlarning aksi o'laroq, yer yuzasidagi mayda va eng mayda obyektlarning atoqli otlaridir. Grekcha mikros – mayda, kichik demakdir. E.Begmatovning qarashlaridan kelib chiqib aytganda mikrotoponimlarga: buloq va chashmalar, g'orlar, maqbaralarning nomlari bilan birga – ko'chalar va undagi tupiklar, ko'priklar, idora va muassasalar, magazinlar, restoranlar, dam olish joylari va istirohat bog'lari, o'tloqlar, soylar, ayrim daryo tarmoqlari, jilg'alar; arxeologik yodgorliklardan: madrasalar, turli inshootlar, minoralar, shuningdek, guzar va mahallalar, devorlar, qal'alar, saroylar, darvozalar va boshqalarning atoqli otlari kiradi. Bunday mikrotoponimlar o'zbek tilida minglab va bir necha minglab nomlarni tashkil qiladi [5. 7]

Mikrotoponimiyani o'rganish darajasi tadqiq qilinayotgan mavzuning xarakteriga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Bunda quyidagilar xarakterlidir:

1. Mavzu qanchalik keng hududni qamrasa, bunday ishlarda ko'proq makrotoponimlar tadqiq qilingan. Makrotoponimiya materiali epizodik tahlil xarakterga ega. Mana shunday ishlar qatoriga butun bir viloyat yoki viloyatning ulkan hududi toponimiyasini o'rganishga bag'ishlangan T.Nafasov [12. 8], Z.Do'simov [6. 5], N.Mingboyev [10. 6], Y.Xo'jamberdiyev [20, 7] tadqiqotlarini kiritish mumkin.

2. Mavzu uchun tanlangan hudud qanchalik chegarali va kichik bo'lsa, bunday ishlarda mikrotoponimiya materiallari kengroq qamrab olinganini ko'ramiz. Masalan, T.Rahmatov [16. 6], J.Latipov [9. 8], T.Enazarov [22. 6] larning tuman, shahar toponimiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlarida bu aniq ko'rinadi.

Tadqiqot mavzui sifatida toponimlarning alohida bir tipi, guruhining olinishi, ya'ni mavzuning tor bo'lishi ham tadqiqotga mikrotoponimlarning ko'proq, tortilishiga sabab bo'ladi. Buni N.Begaliyevning Samarqand viloyati gidronimlariga, A.Otajonova [14. 8] va A.Turobov[18. 8] ning etnotoponimlar tahliliga bag'ishlangan ishlarida ko'rish mumkin.

O'zbek toponimikasida mikrotoponimiya materiali alohida olingan holda tadqiq qilingan ishlarga Sh. Qodirovaning "Toshkent mikrotoponimlari" [7. 7,8] va X.Xolmo'minovning "Boysun rayoni va uning atrof hududlari mikrotoponimiyasi" [19. 8] nomli nomzodlik dissertatsiyalari hamda ilmiy maqolalari kiradi.

X.Xolmo'minov Boysun tumani mikrotoponimlari materiallari asosida makro va mikrotoponimlarni chegaralashga harakat qilgan. Muallif choyxonalar, hammomlar, do'konlar, tegirmonlar, daryolar, soylar, tog'lar, shaharlar, qishloqlar nomlarini mikrotoponim tarzida tahlil qilgan [19. 27,36].

Mikro va makrotoponimlarni o'zaro farqlab turuvchi turli xususiyatlar mavjud:

Yuqorida keltirilgan qiyosiy tahlildan kuzatish mumkinki, yirik, katta obyektlarni o'rganish, mayda, kichik obyektlarni o'rganishga nisbatan reallik darajasi kamayadi. Chunki unda, asosiy e'tibor ko'zga ko'ringan katta obyektlarni o'rganish maqsad qilib olinadi, natijada ayrim mayda obyektlarning nomlari deyarli aniqlanmay qoladi. Har ikki toponimning onomastikada o'z mavqei bor. Mahalliy aholi uchun yashash hududi mikrotoponimlari qanchalik ahamiyatli bo'lmasin, umumiy aholi uchun makrotoponimlarning alohida o'rni bor. Amerikaga bormoqchi bo'lgan odam uchun uning qaysi qit'ada joylashgani, qaysi davlatlar bilan chegaradosh ekani, qanday shaharlari mavjudligi, iqlimi, gidroobyektlari, fauna va florasi kabilar muhim. Uni dunyo xaritasidan ko'rib o'rganadi, sayyoh borayotgan manziliga doimiy yashash uchun bormayotgani sabab unga mikroobyektlarning ahamiyati yo'q. Mikroobyektlar doimiy yashash joyi aholisi uchun zarur.

Xulosa qilib aytganda onomastikada toponimika qanchalar muhim o'rin tutsa, toponimika uchun ham makro va mikritoponimlar qushning ikki qanoti kabi muhim, biri ikkinchisini taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Avlakulov Y. O'zbek tili onomastik birliklarining lingvistik tadqiqi: Filol. fan. ... nomz. diss. avtoref. 2008.
2. Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006.
3. Bozorov O. O'zbek tilida darajalanish. – Filol. fanlari d-ri... diss. avtoref. – Toshkent, 1997.
4. Qorayev S. Toponimlar. Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari jamiyati nashriyoti". 2006.
5. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент: "Фан", 1966.
6. Дусимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма. Автореф. дисс. д-ра... филол. наук. – Ташкент, 1986.
7. Кадирова Ш.М. Микротопонимы Ташкента. – Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1970.

-
8. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978.
9. Латипов Дж. Топонимия города Маргилана и его окрестностей. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1975.
10. Мингбаев Н. Топонимия Мирзачуля. – Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Баку, 1988.
11. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
12. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1969.
13. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965.
14. Отажонов Д.Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1997.
15. Подольская Н.В., Суперанская А.В. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – 1969. № 4.
16. Рахметов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1973.
17. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. – М., 1972.
18. Туробов А.М. Самарканд вилоят этноним ва этнопонимлари таҳлили. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1999.
19. Халмуминов Х. Микротопонимия Байсунского района и его окрестностей. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1993.
20. Хужамбердиев Я. Историко-этимологические исследования топонимии Сурхандарьинской области. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1973.
21. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – Б.3.
22. Эназаров Т. Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий-қийёсий таҳлили. НДА. – Тошкент, 1993.

